

T U T U Ş ' U N
BÜYÜK SELÇUKLU SALTANATINI
ELEGEÇİRME TEŞEBBÜSÜ*

(KASIM 1092 — ŞUBAT 1095)

Dr. ALİ SEVİM

Suriye Selçuklu Devleti kurucusu Tacüddevlle Tutuş, 1077/78 tarihinde, kardeşi Sultan Melikşah tarafından Suriye ülkesine tâyin edilip arap Mirdas oğulları beyliğinin hükümranlığındaki Halep bölgesinde askerî faaliyetlerde bulunduğu ve dolayısıyla Haleb'i kuşatmağa giriştiği sıralarda (1078), Dımeşk'ta Fatımî ordularının sıkıştırma ve kuşatma hareketleri sebebiyle zor bir duruma düşmüş olan Suriye fâtihi Atsız Bey'in daveti üzerine Dımeşk'a yardıma giderek, onu gadren öldürdükten sonra (1079), onun, merkezî ve güney Suriye'de sahib olduğu bölgelerin hâkimiyetini kolaylıkla eline geçirmiştir. Fakat Tutuş, Büyük Selçuklu İmparatorluğuna tâbi Mirdas oğullarının elinde bulunan Haleb'i, yine İmparatorluğu metbû tanıyan Musul Ukayl oğulları beyliği emîri Şerefüddevlle Müslim'in, gerek Sultan Melikşah katındaki teşebbüslerinde ve gerekse Mirdas

* Bu konuda şimdiki kadar mevcut kaynaklar değerlendirilmek suretiyle başlı başına herhangi bir inceleme ve araştırma yapılmadığı gibi, gerek ansiklopedi sahi-felerinde ve gerekse çeşitli vesilelerle verilen bilgiler yeter bir durumda değildirler.

Mawlawî Fâzıl Sanaullah tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış olan eser-de (The Decline of the Saljūquid Empire, University of Calcutta, 1938) bu konu üzerinde muhtasar bir şekilde durulmuşsa da, bu hususta bize mufassal ve doğru bilgiler veren ve en önemli kaynakları teşkil eden Aynî, İbnü'l-Adim, Sıbt ibnü'l-Cevzî, İbnü'l-Ezrak, Urfalı Mateos ve bu tetkikimizde kullanılan daha birçok mü-verrihlerin eserlerinden faydalanılmamış ve dolayısıyla eserin ancak bir kısmını teş-kileden bu konudaki araştırma da eksik kalmış bulunmaktadır.

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen tarafından kaleme alınan "Selçuklu Devri Türk Tarihi" (Ankara, 1963) adlı eserin "Fetret Devri Taht mücadeleleri" kısmında (s. 74-77), Tutuş'un bu uğurdaki faaliyetinden, eserin hacmi itibarıyla, ancak en umumî çizgilerle bahsedilmiştir.

Biz bu yazımızda bu konuyu, bütün cepheleriyle etraflı bir şekilde ve mevcut kaynakların bize verdiği imkân nisbetinde, incelemeye çalışacağız.

oğulları ile olan münasebetlerinde, çevirdiği iki yüzlü siyaset sebebiyle, almaya muvaffak olamamıştır. Tutuş, çok geçmeden Haleb'i de işgal etmek suretiyle (28/29 Mayıs 1080), hâkimiyet sahasını kuzey Suriye'ye doğru uzatmış olan Müslim'in baskıları yüzünden, sahibi bulunduğu Dımaşk'ta âdeta mahsur bir halde kalmıştı.

Suriye ülkesinde iki siyasî kuvvet mümessili Tutuş ve Müslim arasında, nüfuz rekabetinin bütün şiddetiyle devam ettiği sıralarda, ermeni asıllı Philaretos'un Bizans devleti adına valilik yapmakta olduğu Antakya şehrinin, Anadolu fâtihi Kutalmış oğlu Süleyman tarafından fethedilmesi (12 aralık 1084) sonunda, üçüncü bir rekabet mümessilinin yani Süleymanşah'ın, aynı ülkeye girip Halep kapılarına dayanmış olduğuna ve bu suretle Tutuş ve Müslim'in buradaki menfaatlerinin tehlikeli bir duruma düşmeye başladığına şahit oluyoruz. Fakat Tutuş, önceleri, Süleymanşah'ın gerek Antakya'yı fethine ve gerekse Halep bölgesindeki askerî harekâtına karşı herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Ancak, Süleymanşah'ın sözkonusu harekâtı, Antakya'dan yıllık vergi almakta olan ve Haleb'i de hâkimiyetinde tutan Müslim'in birinci derecede menfaatleri ile ilgili olduğu için, adigeçen arap emîri, Süleymanşah'ın, kuzey Suriye'deki ilerleyişini durdurmak maksadiyle, harekete geçmişse de buna muvaffak olamadığı gibi, bu uğurda hayatını bile kaybetmiştir (20 haziran 1085).

Müslim'in bertaraf edilmesinden sonra Haleb'i ellerinde tutan arap emîrlerinin daima iki yüzlü olarak tezahür etmiş bulunan politikaları yüzünden, iki Türk başbuğu Tutuş ve Süleymanşah'ın orduları karşı karşıya gelmiş ve neticede bu savaş, ünlü Anadolu fâtihi Süleymanşah'ın ölümü ile son bulmuştur (5 haziran 1086).

Önce Müslim'in daha sonra da Süleymanşah'ın, kuzey Suriye'ye hâkim olma rekabetlerinin, bu suretle bertaraf edilmesi üzerine Tutuş, —Haleb'i de ele geçirmiş olduğu halde— güney ve merkezî Suriye'den başka kuzey Suriye'nin de rakipsiz hâkimi mevkiini ihraz eder gibi görünmüşse de, Müslim adına Halep kalesini hâlâ ellerinde tutan arap emîrlerinin davetiyle, Suriye'ye gelen ve Süleymanşah'ın ölümü sebebiyle kendisine pek çok kızan Sultan Melikşah'a karşı koyamıyarak, yeniden Dımaşk'a çekilmek zorunda kalmıştır.

Sultan Melikşah kuzey Suriye'de bir süredenberi devam eden huzursuzlukları önlemek maksadiyle, maiyyeti emîrlerinden Aksun-

gur'u Haleb'e Alp oğlu Yağısıyan'ı Antakya'ya ve nihayet emîr Bozan'ı da Urfa'ya tâyin etmiş (Aralık 1086) ve bu suretle adigeçen emîrlere, bu bölgelerde, Büyük Selçuklu İmparatorluğu adına idareyi ele almışlardır. Netice itibariyle, uzun bir zamandan beri Haleb ve Antakya bölgelerini hâkimiyeti altına almak ümidini beslemekte olan Tutuş, Sultan Melikşah'ın müdahalesi sebebiyle bu arzusunu tahakkuk safhasına koyamamıştır.

Tutuş'un, Büyük Selçuklu saltanatını elegeçirme teşebbüslerini tetkike geçmeden önceki siyasî faaliyetlerini en umumî çizgileriyle özetledikten sonra, şimdi onun, bu yazımızın konusunu teşkil eden faaliyetlerine geçelim.

I.

HAZIRLIK SAFHASI VE BİRİNCİ TEŞEBBÜS

Kuzey - Suriye, Elcezire ve Diyarbekir bölgesinin hâkimiyet altına alınması

Trablus-Şam kuşatması olayı¹ sebebiyle, Halep emîri Aksungur ile arası açılmış olan Tutuş, Sultan Melikşah'ın emriyle kendi hizmetine girmiş bulunan Aksungur, Antakya emîri Yağısıyan ve Urfa hâkimi Bozan'dan kurulan kuvvetlerin dağılması yüzünden, hâkimiyetinde bulundurduğu merkezî ve güney Suriye'nin kıyı bölgelerini, 1089 yılında vukuu bulan Fatımî istilâsından kurtarmağa muvaffak olamamıştır. Hizmetine verilmiş olan emîrlerin kendisinden ayrılıp gitmeleri üzerine, Dımeşk'a dönmek zorunda kalan Tutuş, 1092 yılı sonlarına doğru Bağdad'ı ikinci defa ziyarete gelmiş bulu-

¹ Tutuş, Sultan Melikşah'ın emriyle, kendi hizmetine girmiş olan Aksungur, Yağısıyan ve Bozan ile birlikte, 1089 yılında Suriye'nin kıyı bölgelerinde vukuu bulan Fatımî istilâsına karşı, harekete geçmek veya aynı ülkede kendi hâkimiyetini tesis etmek üzere, Humus ve Irka kalelerini işgal ettikten sonra Kadı Cemalülmülk b. Ammar'ın elinde bulunan Trablus-Şam üzerine yürümüştür. Kuşatma sırasında İbn Ammar, "kendisinin, Sultan'ın bir nâibi olduğuna dair menşûrlar göstermesi" üzerine Aksungur, savaştan imtina etmiş ve Haleb'e geri dönmüştür. Bozan da aynı şekilde Urfa'ya çekilmiştir (Bu hususta bk. Sıbt ibnü'l-Cevzi, Şemsüddin ebü'l-Muzaffer Yusuf: Mir'atü'z-zaman fi tevârihi'l-âyan, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2907, XIII., 94 a; İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddin b. Muhammed el-Cezerî: el-Kâmil fi't-tarih, Mısır baskısı, X., 83; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953, s. 99-100).

nan² ve Süleymanşah'ın ölümü sebebiyle kendisine kırgın ve kızgın olan Sultan Melikşah'a itaatını bildirmek ve onun teveccühünü kazanmak gayesiyle, Dımeşk'tan Bağdad'a hareket etmişti. Fakat Tutuş, Fırat nehri üzerindeki Hît kasabasına geldiği sırada Melikşah'ın ölüm haberini aldı³. Bunu mütaakıp Bağdad'a gitmekten vazgeçen ve kardeşinin ölümünden sonra, kalbinde Büyük Sultan olma emeli canlanmış olan Tutuş, her şeyden önce içinde bulunduğu Hît'te hâkimiyetini ilân etmiş, bilâhare, daha yukarıda bulunan Rahbe'ye yönelip kuşatma ve sıkıştırmaya başlamışsa da, beraberindeki kuvvetlerin azlığı sebebiyle şehri almaya muvaffak olamamıştır. Tutuş burada fazla vakit kaybetmiyerek kuşatmayı bırakıp ordu hazırlamak, Melikşah'ın hâkimiyetindeki ülkeleri ele geçirmek ve bu suretle Büyük Selçuklu Sultanı olmak maksadiyle Dımeşk'a döndü⁴. Burada askerlerini toplayıp ordusunu hazırlayan Tutuş, Halep yönüne hareketle, Trablus-Şam kuşatması olayı yüzünden kendisinden ayrılıp hâkimi buldukları şehirlere çekilmiş olan emîr Aksungur, Yağsıyan ve Bozan'a haberler göndererek "Sultan Melikşah'ın ölümü sebebiyle kendisine itaat etmelerini, kardeşinin hâkimiyetinde bulundurduğu ülkeleri almak üzere, kendisiyle birlik olmalarını" bildirmiştir. Bunun üzerine Halep emîri Aksungur, Tutuş'a kırgın olmasına rağmen, hizmetinde bulunmakta olduğu Sultan Melikşah'ın ölümü karşısında ona, herhangi bir itirazda bulunmak cesaretini gösteremeyip onun vâki teklifini kabul ettikten başka⁵, herhalde onun teveccühünü kazanmak gayesiyle, Antakya hâkimi Yağsıyan ile Urfa emîri Bozan'a haberler göndermiş ve "vefat eden Sultan Melikşah'ın yerine geçecek kudretli bir kimse bulunmadığından dolayı, Tutuş'a itaat

² İbn Kalanisi (Ebû Ya'lâ Hamza: Zeylû Tarih-i Dımeşk, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908), Melikşah'ın, Bağdad'a bu ikinci geliş sebebinin, Mısır'ı ele geçirmek olduğunu kaydetmektedir (I. Kafesoğlu, adigeç. esr., s. 101).

³ İbnü'l-Esir, X., 90; İbn Kalanisi, s. 122.

⁴ İbnü'l-Esir, göst. yer; İbnü'l-Adim, Kemalüddin ebû'l-Kasım Ömer, Zübdetü'l-Haleb min Tarih'l-Haleb (Nşr. Sami Dehhan, Dımeşk, 1954), II., 107; Ürfalı Mateos, Vekayi-Nâme (Türkçeye çeviren: H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1962), s. 180.

⁵ Melikşah'ın ölüm haberini, Bağdad'a gitmekte olduğu sırada alan ve hemen Halep'e geri dönen Aksungur şehirde —herhalde oğlu Mahmud'u tahta geçirmek isteyen Terken Hatun'un arzusu üzerine— Melikşah oğlu Mahmud adına kısa bir müddet hutbe okutmuşsa da çok geçmeden bunu, Tutuş adına çevirmiştir (İbnü'l-Adim, II., 106 ve not: 1).

etmelerini kendilerine tavsiye etmiştir. Adları geçen üç emîr, Tutuş'a itaatlarını bildirdikleri gibi, hâkim oldukları şehir ve yörelerde de hutbeyi onun adına okutmaya başlamışlardır⁶. Aksungur ve Yağısıyan, derhal askerleriyle birlikte Tutuş'a katılmışlardır. Bunun sonucu olarak Tutuş, hiçbir güçlüğü uğramaksızın, Melikşah adına, kuzey Suriye'de icrayı hükûmet eden sözkonusu emirlerin kendisine itaatını sağlamış ve bu suretle adigeçen bölgede de hâkimiyetini kolaylıkla tanıtmıştır.

Tutuş, beraberinde, kuvvetleriyle birlikte kendisine katılmış olan Aksungur ve Yağısıyan olduğu halde, Fatımilerin eline geçmiş olan bir kısım Suriye kıyı bölgelerinin geri alınmasına önem vermeyerek, Büyük Sultan olma emellerini tahakkuk mevkiine koymak üzere, Kureys oğullarının elinde bulunan Rahbe üzerine yeniden yürümüştür. Şehri şiddetle kuşatıp sıkıştıran Tutuş, çok geçmeden burasını *aman* ile teslim almış ve şehirde kendi adına hutbe okutmaya başlatmıştır (Muharrem 486 = Şubat 1093). Daha sonra Tutuş, Rakka ile Habur bölgesini de aynı şekilde teslim almıştır⁷. Halka karşı iyi muamelelerde bulunmuş olan Tutuş, şehre muhafızlar tâyin ettikten sonra⁸ Nuseybin yönüne hareket etti. Bu sıralarda, daha önce itaatını bildirmiş olduğunu görmüş bulunduğumuz Urfa emiri Bozan da kuvvetleriyle birlikte kendisine katıldı. Tutuş ordusunun, şehir önlerine geldiğini öğrenen Nuseybin vâlisi, derhal onun katına gelmiş, itaatını arz ederek "hizmetine girdiğini" bildirmiştir. Fakat

⁶ İbnü'l-Adim, II., 106, 107-108; İbn Kalanisi, s. 123; Sibt, XIII., 103 b; İbnü'l-Esir, X., 90, 91; Aynî (Bedrüddin Mahmud: İkdü'l-cuman fi tarih-i ehl-i zaman, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2912), III., 210b; Urfalı Mateos, s. 180; İ'lâmü'n-nübelâ fi Tarih-i Halebi'sşehbâ (Nşr. Ragıb Tabbah, Haleb, 1923) I., s. 363-364.

⁷ İbn Kalanisi, s. 122; İbn Şeddad, Muhammed b. İbrahim el-Halebi: A'lâkü'l-hazire fi zikr-i ümerâi'sşam ve'l-Cezire (Tübingen Üniv. Ktp. Nr. 9800), 18 b; İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf el-Fârikî; Tarihü Meyyâfârikin ve Âmid (Mervanlılar bölümünü yayımlayan: Prof. Dr. Bedevî Abdüllâtif Avad, Kahire, 1959), s. 233; İbnü'l-Esir, X., 91; İbnü'l-Adim, II., 107; Azimî, Muhammed b. Ali el-Halebî (muhtasar neşri: Claude Cahen, J. A.1938), s. 369; İbn Vâsil, Cema-lüddin Muhammed b. Sâlim, Tarihü Sâlihî (Süleymaniye Ktp. Fatih Ktp. bölümü, Nr. 4224), 171 b.

⁸ İbn Kalanisi, göst. yer.

şehirde, Musul'u yeniden elegeçirmiş olan İbrahim b. Kureys'in⁹ adamlarının başında bulunduğu askerî kuvvetlerin, şehri Tutuş'a teslim etmek istememeleri üzerine, savaş başlamış, tazyike dayanamayıp yıkılan şehir surlarından içeri hücumla giren Tutuş, iki bin kişiye yakın insanı, 20 kadar büyük arap emîrini kılıçtan geçirmiş, hattâ kılıçtan kurtulmak ümidiyle, câmi ve mescidlere sığınan kimseler dahi öldürülmüş ve şehir baştan-aşağı yağma hücumlarına uğratılmıştır (Safer 486= Mart 1093). Şehir bilâhare Muhammed b. Şerefüddeve'ye verilmiştir¹⁰.

Tutuş, Nuseybin'i de hâkimiyeti altına aldıktan sonra, bu sıralarda Musul'ü elinde bulunduran İbrahim b. Kureys'e haber göndererek şehirde kendi adına hutbe okutmasını bildirmişse de İbrahim bundan imtina etmiştir. Bunun üzerine Tutuş, beraberinde bulunan emîrler ve kuvvetleriyle birlikte Musul yönüne harekete geçti. Öte yandan Tutuş'un Musul üzerine gelmekte olduğunu haber alan İbrahim, daha önce girişmiş olduğu askerî hazırlıklarını bitirip¹¹ sür'atle ona karşı yürüdü. Her iki taraf kuvvetleri Musul'a bağlı bulunan Mudayyi' (مضیع) yöresinde karşılaştılar (Rebiülevvel 486=Nisan

⁹ Şerefüddeve Müslim'in, Süleymanşah karşısındaki yenilgi ve öldürülmesi üzerine kardeşi İbrahim, Musul ve yörelerinin hâkimiyetini eline geçirmiş ve Ukayl oğulları âilesi de kendisini baş olarak tanımıştır. Fakat Melikşah, Suriye harekâtı sırasında, İbrahim'i yakalayıp hapsedirmiş ve kız kardeşini verdiği Muhammed b. Şerefüddeve'yi Musul ve yöreleri hâkimliğine tâyin etmiş ve ayrıca Rahbe, Harran, Suruç ve Hapur'u da kendisine ikta etmişti. Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine İbrahim, yeniden Musul'e gelip hâkimiyeti eline almağa muvaffak olmuştur (Bu hususta bk. İ. Kafesoğlu, adigeç. eser. s. 87).

¹⁰ İbn Kalanisi, s. 122; İbnü'l-Ezrak, s. 233; Sıbt, XIII., 103 b; İbnü'l-Esir X., 91; Urfalı Mateos, s. 181; İbnü'l-Adim, II., 107, 108; Aynî, III., 210 b.

İbn Kalanisi, Tutuş'un askerlerinin şehirde halka karşı pek çok zulümler yaptığını acıklı bir dille anlatmaktadır.

Urfalı Mateos'a göre (göst. yer), Tutuş'un ordusunda bulunan Ermeni askerleri 10 bine yakın arabî kılıçtan geçirmiştir.

¹¹ İbnü'l-Esir ve bu rivâyeti aynen nakleden Sanâullah (Adı geç. eser, s. 87) İbrahim'in askerlerinin 30 bin, Tutuş'un ise 10 bin olduğunu zikretmektedir ki, İbrahim'in ordusu için verilen rakamda mubalâğa sezilmektedir. Zira Ukayl oğullarının en haşmetli devrinin emîri olmuş bulunan Müslim'in, Süleymanşah'a karşı savaştan ordusunun 7 bin kişi civarında bulunduğu (İbnü'l-Adim, II., 91) düşünülürse, İbnü'l-Esir'in bu husustaki kaydının yerinde olmadığı daha iyi anlaşılır.

1093)¹². Tutuş ordusunun sağ kanadındaki kuvvetlere emir Aksungur, sol kanadındakilere de emir Bozan kumanda ediyordu. İlk çatışma sırasında arap kuvvetleri, emir Bozan'ın askerleri üzerine hücumla geçmişlerse de bozulup geri çekilmişlerdir. İbn Kalanisi'nin anlatışına göre¹³, iki tarafın askerleri birbirine karışıp şiddetle çarpışmaya girişmişlerdi. Bu karışma sebebiyle, her iki tarafın boş yere artan zayıfatını önlemek için kuvvetler, savaşı bırakıp geri çekilmişlerdir. Bu rivayeti tamamlayan İbnü'l-Adim ve Urfalı Mateos'a göre¹⁴, İbrahim'in askerleri karargâhlarına dönüp yağma malları ile meşgûl buldukları bir sırada emir Aksungur, bir gurup atlı kuvvetlerle çabucak hareket ederek gafil bir halde yakalamağa muvaffak olduğu arap askerleri üzerine ansızın hücumla geçmiş ve kanlı boğuşma halini alan bu çarpışmada pek çok sayıda arap askeri kılıçtan geçirilmiştir. Bu baskın sırasında arap yaya kuvvetlerinin büyük bir kısmı çadırlarının içinde bulunuyordu. Bu bakımdan Aksungur, hiçbir ciddi karşı koymaya rastlamaksızın sözkonusu baskın hareketini başarı ile sona erdirmiştir. Bu çarpışma sırasında birçok arap kadını, çocuk ve askerleri tutsak alınmıştır¹⁵. Tutsaklar arasında, miğferini delen bir okla başından ağır surette yaralanmış bulunan emir İbrahim¹⁶ ve amcası Mukbil ile birlikte birçok arap emirleri de bulunuyordu. Tutuş, bütün arap emirlerini, İbrahim ve amcasını hiç acımaksızın öldür-

¹² İbnü'l-Esir, X., 91.

İbn Kalanisi (s. 123) ve Urfalı Mateos (s. 181) savaşın Hapur'un kollarından biri olan ve Nuseybin'den geçen Hirmas çayı civarında, İbnü'l-Adim (II., 107) ise Nuseybin ile Mardin arasında bulunan Dârâ yöresinde yapıldığını zikrediyorlar ve ayrıca gerek İbn Kalanisi (göst. yer) ve gerekse Urfalı Mateos (s. 180) "Tutuş'un, Nuseybin'i aldıktan sonra Musul üzerine yürüdüğünü" de ifade etmektedirler. Eğer Tutuş, her iki müellifin ikinci rivâyetlerine göre, Nuseybin'den ayrılıp Musul yönüne gitmiş ise savaşın, yine aynı müelliflerin ifadeleri veçhile, Nuseybin'de yapılmaması olması gerekirdi. Yukarıda gösterilen "Tutuş'un, beraberindeki emir ve kuvvetlerle birlikte Musul yönüne hareket etti" kaydı karşısında İbnü'l-Adim'in de bu husustaki haberini şayanı itimad saymıyoruz.

¹³ İbn Kalanisi, s. 123.

¹⁴ İbnü'l-Adim, II., 107, 108; Urfalı Mateos, s. 181.

¹⁵ Tutuş'un emriyle, Muhammed b. Şerefüddeve'ye teslim edilen bu tutsaklar götürülürken, Fırat kıyılarına yaklaştığı sırada, bunlardan birçokları kendilerini nehre etmek suretiyle canlarına kıymışlardır (İbn Kalanisi, s. 122; İbnü'l-Adim, I., 108).

¹⁶ Urfalı Mateos (s. 181), İbrahim'in yarasının ağırlığı sebebiyle öldüğünü kaydetmektedir.

müştür. İki taraf kuvvetlerinin ağır zayıtiyle son bulan bu savaştan sonra, arap ordugâhı tamamen yağma edilmiş ve Türk askerlerinin eline ganimet olarak pek çok sayıda deve, at, koyun gibi hayvan ve eşya geçmiştir¹⁷.

Tutuş, kazandığı bu büyük başarıdan sonra derhal ordusuyla birlikte Musul üzerine yürümüş, hiçbir mukavemet görmeden şehre girmiştir¹⁸. İbnü'l-Esir'in kaydına göre¹⁹, Tutuş, Ali b. Şerefüddeve ile annesini yani kendi halası olan Safiye Hatun'u, Musul ve mülhakatına nâib tâyin etmiştir.

Kuzey Suriye'nin iki önemli şehri Halep ve Antakya ile Urfa'yı, buraları ellerinde tutmakta olan Aksungur, Yağsıyan ve Bozan'ı kendine tâbi kılarak – bir kısım kıyı bölgeleri hariç – bütün Suriye ülkesini hâkimiyeti altında toplamaya muvaffak olan Tutuş, sözkonusu emirlerin yardımlarıyla Rahbe, Rakka, Nuseybin ve nihayet Musul şehir ve mülhakatını da eline geçirmek suretiyle, kısa bir zamanda hâkimiyet sahasını genişletmiş bulunuyordu. Bunun bir sonucu olarak kardeşinin ölümü üzerine, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçmeyi kendisi için artık bir hak sayan ve hâkim olduğu memleketlerde kendi adına hutbe okutmaya başhyan Tutuş, halife Muktedi Biemrillah'a elçiler göndererek “Bağdat'da kendi adına hutbe okutmasını” bildirmiştir. Onun bu isteğini uygun bulan ve bu hususta ona yardımcı olan Bağdat şahnesi Saduddevle Geyherâyin, Tutuş'un elçisine “Ben askerden elçilerin gelmesini bekliyorum” şeklinde cevap verip, onun tarafından şehre askerî kuvvetlerin gönderilmesinin gerektiğini zımnen olsun îma etmiş ve elçiyi Tutuş'a geri göndermiştir²⁰. Şahne Geyherâyin'in, Tutuş'un vâki teklifini müsbet karşılmasına rağmen, halife buna rıza göstermemiş ve ona, adının Bağdat'da hutbelerde okutulabilmesi için aşağıdaki şartları haiz olmasını bildirmiştir:

¹⁷ Bu yağma sebebiyle bir devenin fiatı bir dinara kadar düşmüştür (İbn Kalanîsi, s. 122).

¹⁸ İbn Kalanîsi, s. 123; İbnü'l-Esir, X., 91; Urfalı Mateos, s. 180, 181; İbnü'l-Ezrak, s. 233, 234 (Burada Tutuş'un, Mudayyi' savaşı, Nuseybin'in alınması sonunda yapılan kıyım ile karıştırılmıştır); İbnü'l-Adim, II., 107, 108; Azimî, s. 368; Sibt, XIII., 104 a; Müverrih Vardan, Türk Futûhatı Tarihi (Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul, 1937. Türkçeye çeviren: H. D. Andreyan), s. 184; İ'lâmü'n-nübelâ, I., 364.

¹⁹ İbnü'l-Esir, göst. yer.

²⁰ İbnü'l-Esir, göst. yer.

- 1 — Horasan ve Maşrık'ta hükümler olarak İslâm dünyasına hâkim olması.
- 2 — Kardeş çocuklarından hiçbirinin, taht müddeisi olarak ortaya çıkıp kendisine muhalefet etmemesi.
- 3 — İsfahan'daki İmparatorluk hazinesine sahip olması.

Halife, Tutuş'a yukarıdaki şartlara sahip olmadıkça, adının hutbede okutulması hususundaki arzu ve isteklerinin asla yerine getirilemeyeceğini bildirdikten sonra "Kulluk sınırını aşma, bana karşı olan hitabın kafa tutar ve tahakküm eder şekilde olmasın. Eğer bizi dinlemezsen, seninle savaşırız" şeklinde tehdit dolu bir cevap göndermiştir²¹. Halifenin bu sert cevabı karşısında Tutuş'un, herhangi bir tepki göstermemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Tutuş, Hit, Rahbe, Rakka, Nuseybin ve nihayet Musul'ü de Mudayyi' savaşı sonunda ele geçirip burada Büyük Selçuklu Devletine tâbi olarak hüküm süren Ukayl oğulları beyliğini kendisine itaate mecbur ettikten sonra, beraberinde emîr Aksungur, Yağısıyan ve Bozan olduğu halde, İsfahan üzerine yürüyüp Büyük Selçuklu saltanatına hâkim olmak gayesiyle, Cüheyr oğullarından Ebû'l-Hasen b. el-Kâfi'nin elinde bulunan Elcezire ve Mervan oğullarının hüküm ranlığında olan Diyarbekir bölgesi yönüne harekete geçti.

Bilindiği üzere, Kürt asıllı Mervan oğulları âilesinin hâkimiyetindeki Diyarbekir bölgesi, Melikşah zamanında (1085) Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırları içine katıldıktan sonra, burada bulunan birçok kaleler muhtelif Türkmen beylerine ıkta olarak verilmişti²². Bu bölgenin en önemli şehirlerinden olan Meyyâfârikîn şehri büyükleri, Melikşah'ın ölümü üzerine, Berkyaruk'a haber gönderip "Ya şehri gelip teslim almasını veyahut ta bir nâib göndermesini" bildirmişlerdir. Fakat Berkyaruk, saltanat mücadelesi sebebiyle, içinde bulunduğu sıkışık durum yüzünden, Diyarbekir bölgesi ile uğraşacak zamanı olmadığı için, Meyyâfârikînîlilerin vâki davetine icabet edememiştir. Bunun üzerine şehir büyükleri, şehir camiinde toplanarak, Kadı Ebû Bekr b. Sadaka, Şeyh Ebû Salim, İbn Zeydan ve İbn Müsâid'den teşekkül eden bir hey'et seçmiş ve bu hey'eti, bu sıralarda Nuseybin'de bulunan Tutuş'a göndermeğe karar vermişlerdir. Nuseybin'de Tu-

²¹ Sibt, XIII., 104 a; İbn Vâsıl, adıgeç. esr. 171 b.

²² Bu hususta tafsilât için bk. Mükrimin Halil Yınanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi (İstanbul, 1944), s. 137-151.

tuş'un katına çıkan Meyyâfârikîn hey'eti: "Biz bu beldeyi sizin adınıza koruyuruz. Daha önce yapmış bulunduğumuz teklife karşı Berk-yaruk'tan hiçbir cevap alamadığımız gibi, nâib olarak da hiçbir kimse gelmedi. Sen, Sultan Melikşah'ın kardeşi bulunmak sıfatıyla, şehre hâkim olmak hususunda, diğerlerinden daha fazla hakka sahibsin. Biz burasını sizlerden başkasına vermek istemiyoruz" demiştir. Tutuş, hey'ete: "birkaç gün sabredin, geliyoruz" şeklinde cevap vermiştir²³.

Öte yandan Melikşah'ın ölümü üzerine ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ile, Melikşah tarafından kendisine ıktâ olarak verilen Irak'taki Harbi kasabasında ikamete mecbur edilen son Diyarbekir Mervanlı emîri Mansur, bir kısım halkın muhalefetine rağmen, şâir ve edib Hasen b. Esed'in davet ve yardımlarıyla Irak'tan gelip Meyyâfârikîn'i teslim alarak bu ülkede Mervanlı âilesi beyliğini ihyaya teşebbüs etmiştir (1093 başları)²⁴.

Yukarıda kısaca özetini verdiğimiz veçhile Tutuş, Diyarbekir bölgesinin böyle bir durumda bulunduğu sıralarda vâki teklifi de nazarı itibare alarak —esas sebep bu olmamakla birlikte— ordusuyla Diyarbekir üzerine harekete geçmiştir (486 ortaları = 1093). Tutuş, kendisine vezir tâyin etmiş olduğu Cüheyr oğullarından Ebû'l-Hasen'in hâkimiyetinde bulunan Elcezire ile, eski Mervanlı emîri Mansur'dan daha önce davranarak, Âmid'i işgal etmiş ve buna karşılık Ebû'l-Hasen'e Nuseybin'i ıktâ olarak vermiştir²⁵. Daha sonra Mervanlı emîri Mansur tarafından işgal edilmiş olduğunu söylediğimiz Meyyâfârikîn üzerine yürüyerek şehrin teslimini istemiş, aksi takdirde "Nuseybin kıyımı olayını" hatırlatarak onları korkutmuştur. Tutuş hiçbir karşı koymaya rastlamadan şehre girmiş, öte yandan emîr Mansur da Hevve kapısından çıkıp şehri terketmek zorunda kalmıştır. Tutuş, eski Mervanlı vezirlerinden Ebû Tahir b. el-Envarî'yi şehir idaresine ve kendi Atabeg'i Tuğtekin'i de saraya hâkimliğine tâyin etmiştir²⁶.

Tuş, Diyarbekir bölgesinin kendi hâkimiyetine bağlama işini böylece tamamladıktan sonra Sincar ile, Ali b. Şerefüddeve ve annesi

²³ İbnü'l-Ezrak, s. 231, 234, 235; İbn Şeddad, 63 a.

²⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 232, 235.

²⁵ İbn Kalanisi, s. 123; İbnü'l-Ezrak, s. 235.

²⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 236, 237, 239; İbn Şeddad, 63 a-b; İbn Kalanisi, s. 123; İbnü'l-Esir, X., 92; İbnü'l-Adim, II., 108.

Safiye Hatun'u nâib olarak tâyin etmiş olduğu Musul'e valiler göndermiştir. Bunu mütaakıp uzun bir süre, âilelerinin hâkimiyetinde bulunan Musul'den ayrılmak zorunda bırakılan Ukayl oğulları —başta Ali b. Şerefüddevle ve annesi olmak üzere— Berkyaruk'un yanına giderek Tutuş hakkında şikâyetlerde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Berkyaruk, Tutuş'a bir mektup göndermiş ve "Bu Ukayl oğulları bizim akrabamız ve eshabımızdandır. Bu yüzden, senin onlara karşı sert hareket etmen hiç gerekmezdi" diyerek ona kırgınlığını ifade etmişse de Tutuş, kendisine hiçbir cevap göndermiyerek, bu hususta ona olan kayıtsızlığını göstermiştir²⁷.

Tutuş, Diyarbekir bölgesinde hâkimiyetini tanıtmış olduğu şehir ve kalelere kendi adamlarını yerleştirdikten sonra, beraberinde bulunan Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte Azerbaycan yönüne ilerlemeğe başladı. Yolu üzerindeki bütün şehir, kale ve müstahkem mevkiiler kendisine *arz-ı ubûdiyyet* ile hizmete hazır olduklarını bildiriyorlardı²⁸. Bu keyfiyet, Tutuş'un Büyük Sultan olma yolundaki ümit ve gayretlerini bir kat daha artırıyordu.

Fakat öte yandan Saltanatı elegeçirmesi hususunda büyük gayretler sarfeden ve bu cümleden olarak Rey, Hemedan ve daha birçok yerleri kendi hâkimiyeti altına almak suretiyle, epeyce kuvvet kazanmış olan Berkyaruk²⁹, amcası Tutuş'un, kuvvetleriyle birlikte Tebriz'e gelmiş olduğunu haber almıştı. Bu haberi mütaakıp amcasının saltanatı elegeçirme yolundaki faaliyetlerine mâni olmak ve memleketten uzaklaştırmak gayesiyle, askerlerini toplayan Berkyaruk, Rey yakınlarına kadar gelmişti. Berkyaruk'un, babasının yerine Selçuklu tahtına geçme faaliyetlerini ve bu uğurdaki başarılarını haber alan ve zaten Tutuş'a kızgın bulunan emir Aksungur, kendisiyle birlikte istemiyerek Tutuş'un hizmetine girmiş olan emir Bozan'a haber göndererek onu, Tutuş'un hizmetinden çıkıp Berkyaruk safına geçmesi hususunda ikna etmiştir³⁰. Adları geçen iki emir, bir gece,

²⁷ Sibt, XIII., 104 a-b; İbn Kalanisi, göst. yer.

²⁸ M. A. Köymen, adigeç. esr., s. 75.

²⁹ Bu hususta tafsilât için bk. M. A. Köymen, adigeç. esr., s. 72-74.

³⁰ İbn Kalanisi, s. 124; Urfalı Mateos, s. 181; Sibt, XIII., 104 b; Azimî s. 369 İbnü'l-Esir (X., 92) ve Aynî (III., 210 b), emir Aksungur ve Bozan'ın, vefat eden Sultan Melikşah'ın, tahta geçecek herhangi bir çocuğunun bulunmaması sebebiyle Tutuş'u sultan olarak tanıyıp ona *arz-ı ubûdiyyet* etmiş olduklarını kaydetmektedirler. Yıllarca Sultan Melikşah'ın hizmetinde bulunmuş olan Aksungur ve

askerleriyle birlikte Tutuş'a ihanet ile ondan ayrılıp, Berkyaruk'la birleşerek onun hizmetine girmişlerdir³¹. Kendisine yapılan bu ihanet sonunda, kuvvetleri bir hayli azalmış bulunan Tutuş, yeğeni Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine girişmeye cesaret edemeyip yeniden ordusunu takviye etmek maksadiyle, Tebriz'den ayrılarak Diyarbekir bölgesine geri gelmiştir. Tutuş, adamlarından bir kısmını burada bıraktıktan sonra Antakya hâkimi Yağısıyan ile birlikte Fırat'ı geçip Antakya'ya geldi. Tutuş, burada bir müddet ikameti mütaakıp, beraberinde eski Mirdasî emirlerinden Vessab, Benû Kâmil ve bir kısım arap kuvvetleri olduğu halde, Zilkade 486 (Aralık 1093) da Dımeşk'a geri dönmüştür³². Netice itibariyle Tutuş'un, Büyük Selçuklu Sultanlığını ele geçirmek için girişmiş olduğu bu ilk teşebbüsü, Kuzey - Suriye'den başka Azerbaycan ile Elcezire ve Diyarbekir bölgelerini hâkimiyeti altına almasına rağmen, çok sayıda askerlere sahip kulunan emir Aksungur ve Bozan'ın, kendisine ihanet ederek hizmetinden ayrılıp, saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk ile birleşmeleri sonucu olarak, başarıya ulaşamamış ve bu uğurda mücadeleye yeniden hazırlanmak üzere Suriye'ye geri dönmek zorunda kalmıştır.

II.

İKİNCİ TEŞEBBÜS

Aksungur ve Bozan'ın bertaraf edilişi

Kuvvetleriyle birlikte Tutuş'un maiyyetinden ayrılan emir Aksungur ve Bozan'ın, saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk tarafına geçerek ona katılmış olduklarını görmüştük. Bu iki emîrin kendi safı-

Bozan'ın, onun tahta geçecek herhangi bir çocuğunun olup olmadığını bilmemesine ihtimal vermemekeyiz. Nitekim Aksungur'un, Melikşah'ın ölümünden hemen sonra oğlu Mahmud adına, idaresi altında bulunan Halep'te hutbe okutmuş olması (İbnü'l-Adim, .II, 106) bu husustaki fikrimizi doğruluyor. Bu yüzden İbnü'l-Esir ve Aynî'nin, adları geçen her iki emîre atfen bize verdiği rivâyeti doğru bulmuyoruz.

³¹ İbnü'l-Esir, X., 92; Aynî, III., 210 b; Urfalı Mateos, s. 181; İbn Kalanisi, s. 124; Sibt, XIII., 104 b; Azimî, s. 369; İbn Vâsıl, 171 b-172 a; İ'lâmü'n-nübelâ, 364-365.

İbnü'l-Adim (II., 109) söz konusu iki emirin, Tutuş'un, onlara fethettiği memleketlerden bazılarını vermemesi sebebiyle, ondan ayrılmış olduklarını kaydetmektedir.

³² İbnü'l-Adim, II., 109-110; İbn Kalanisi, Urfalı Mateos, İbnü'l-Esir, Azimî ve İ'lâmü'n-nübelâ, göst. yerler.

na iltihak etmesine çok sevinen ve saltanat mücadelesinde amcası Tutuş'a karşı durumu bir kat daha sağlamlaşan Berkyaruk, onlara çok iyi muamelelerde bulunmuştur. Adları geçen emirler Berkyaruk'a: "Tutuş'un, askerî hazırlıklarını bitirip İmparatorluğa ait ülkeleri istilâ etmesine ve dolayısıyla Büyük Selçuklu Saltanatını elegeçirme teşebbüsüne girişmesine meydan vermeden derhal üzerine yürünmesini" tavsiye ettikten başka "kendilerine Tutuş tarafından herhangi bir harekâtın yapılmasına mâni olmak gayesiyle, Büyük Selçuklu Devleti adına hâkim buldukları şehirlere (Urfa ve Haleb'e) emin olarak ulaşabilmeleri için, beraberlerine bir miktar kuvvet verilmesini" ³³ talep etmişler ve "Tutuş ile kendisi arasında ara (tampon) bir kuvvet olarak bulunmayı deruhde ettiklerini" bildirmişlerdir ³⁴. Bu talep üzerine Berkyaruk, bir miktar asker ile birlikte, bir gurup Ukaylı cemaatiyle kendi katında bulunan Ali b. Şerefüddeve'yi, Aksungur ve Bozan'a terfik etmiş ve hattâ bizzat kendisi de Bağdad'a gitmek üzere, onlarla birlikte hareket etmiştir. Bu suretle Aksungur ve Bozan, Rey'den hareketle Diyarbekir bölgesi yoluyla, memleketlerine (Bozan Urfa'ya, Aksungur da Haleb'e) gelmişlerdir (Şevval 486 = Ekim 1093). Tutuş'un herhangi bir hareketine karşı, her iki emire terfik edilen kuvvetler, Bağdad'a gitmekte olan Berkyaruk'a katılmışlardır ³⁵.

Öte yandan Büyük Selçuklu saltanatını elegeçirmek için Dı-
mişk'ta askerî hazırlıklar yapmakta olan Tutuş, kendisine ihanet ederek ordusundan ayrılıp Berkyaruk tarafına geçen emir Aksungur'un Haleb'e, Bozan'ın da Urfa'ya dönmüş olduklarını ve bu iki şehir ve yörelerinde kendi adına okunmakta olan hutbeyi değiştirip ³⁶ Berkyaruk adına okutmaya ve dolayısıyla adigeçen iki şehirde yine Berkyaruk adına idareye başlamış bulduklarını haber almıştı. Tutuş, hazırlanmış olduğu ordusuyla birlikte adları geçen iki emiri te'dib etmek üzere, Dımişk'tan ayrıldı (Rebiülevvel 487 = Mart 1094). Tutuş, Hama yörelerine geldiği zaman, saltanat mücadelesinde kendisine sadık kalarak hizmetinden ayrılmamış olan Antakya hâkimi Yağısı-

³³ İbn Kalanisi, s. 124.

³⁴ İbnü'l-Adim, II., 109, 110; İbn Kalanisi, göst. yer.

³⁵ İbnü'l-Adim, II., 110; İbn Kalanisi, göst. yer.

³⁶ İbnü'l-Adim, Bugyetü't-taleb fi Tarihi'l-Haleb (Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp., Nr. 2925), 269 a.

yan da kuvvetleriyle kendisine katıldı. Nisan 1094'de Âsi ırmağını geçen Tutuş, Maarretünnuman yakınlarındaki Tell-i Mennes (تل منس) kalesi yöresinde karargâhını kurdu³⁷.

Tutuş'un, büyük bir orduyla Haleb yakınlarına gelmiş olduğunu haber alan Aksungur, bu sıralarda Bağdad'da bulunan Berkyaruk'a başvurarak, Tutuş'a karşı ondan yardım istedi. Bunun üzerine Berk-yaruk, Urfa emîri Bozan ile, kendi maiyyeti emîrlerinden Kür-Boğa'ya "Aksungur'a yardıma gitmelerini" emretmiştir³⁸. Bu emir üzerine Bozan ve Kür-Boğa ve ayrıca 2500 kişilik atlısıyla, Türkmen emîrlerinden Abık oğlu Yusuf Haleb'e vasil olmuşlardır. Bu suretle adları geçen emîrlerin idaresindeki kuvvetler, Tutuş'un herhangi bir harekâtına karşı Aksungur'un safında yer almak üzere Haleb'te toplanmış oldular.

Diğer taraftan Aksungur'un hareketlerini gözden uzak tutmayan ve özellikle ona, yardımcı kuvvetlerin geldiğini öğrenen Tutuş, karargâhını kurmuş olduğu Tell-i Mennes yörelerinden hareketle el-Hânûte (الحانوة) üzerinden, Haleb'in güney-doğusunda bulunan en-Nâûre'ye (الناعورة) gelmiş, buradan da Antakya bölgesine gitmek gayesiyle, Haleb'in doğusundaki Bozâa vadisine kadar ilerlemiş ve bütün bu yöreleri yağma ve tahrip akınlarına uğratmıştır³⁹.

Haleb'te bulunan emîr Aksungur'a, Berkyaruk'tan gelen yardımcı kuvvetlerden başka, adamlarıyla birlikte Benû Kilâb kabilesi reislerinden Şibl b. Câmî, Mubarek b. Şibl ve Muhammed b. Zâide ve ayrıca Haleb şehri yerli muhafız birlikleriyle bazı Deylemlî ve Horasanlı askerler de katılmışlardır. Bu suretle atlı ve yaya olmak üzere 6000 den fazla bir kuvvet⁴⁰, en iyi bir şekilde Tutuş'a karşı savaşa hazırlanmış bir duruma getirilmiş bulunuyordu.

Tutuş'un ordusu da Aksungur'un ordusu kadardı. Tutuş'un ordusunda, Aksungur'un kine nisbetle, -Türk asker ve kumandanlarının, kendisi tarafından feth veya itaat altına alınmış olan bölgelere dağıtılmış olmaları sebebiyle - az sayıda Türk askerine karşılık pek çok sayıda arap kuvvetleri yer almış bulunuyordu.

³⁷ İbn Kalanisi, göst. yer; İbnü'l-Adim, II., 110; ayn. müell., Bugye, göst. yer.

³⁸ Sibt, XIII., 106 a; İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Kür-Boğa mad.

³⁹ İbn Kalanisi, s. 126; İbnü'l-Adim, II., 110, 111; ayn. müell., Bugye, göst. yer.

⁴⁰ İbn Kalanisi (s. 126) 20 binden fazla olduğunu kaydetmiştir.

Emir Aksungur, bütün hazırlıklarını bitirip, beraberindeki emir ve kumandanlarla birlikte, müneccimi vasıtasıyla tesbit ettiği ve kendisi için uğurlu olabilecek bir saatte⁴¹ atına binerek Haleb'e yedi fersah uzaklıkta bir köy olan Seb'in (سبعين)⁴² gelmiş bulunan Tutuş'un ordusuna doğru ilerlemeye başladı. Askerlerini derhal savaş düzenine sokan Aksungur, bu yörede bulunan ve her iki taraf orduları arasında kalmış olan güçük bir çayı sür'a'le geçip Tutuş kuvvetlerine saldırdı. Fakat beraberinde bulunan emir Bozan ve Kür-Boğa, kendisiyle birlikte çarpışmaya katılmayıp oldukları yerde kalmışlardı. Aksungur, iki taraf kuvvetlerinin şiddetle çarpışmaya başladıkları bir sırada, sağ kanadında bulunan ve Tutuş tarafına geçmelerinden endişe ettiği arap askerlerini, onlara güvenememesi sebebiyle, sol kanadına ve biraz sonra da merkez hattına nakletmişti. Fakat onun, çarpışma sırasında yaptığı bu manevra, kendisine hiçbir fayda sağlamadı. Ayrıca ünlü Halep Tarihçisi İbnü'l-Adim'in anlatışına göre⁴³, çarpışmanın başladığı sıralarda, Aksungur'un maiyyetinde bulunan Abık oğlu Yusuf'un, askerleriyle birlikte Tutuş tarafına geçmesi, Bozan ve Kür-Boğa'nın yardımlarından da faydalanmadan savaşa girmiş bulunan Aksungur'u iyice sarsmış idi. Aksungur'un böyle ciddi bir durumda bulunduğu sırada, onun zaafiyetinden istifade zamanını çok iyi seçmiş olan Tutuş, bütün kuvvetleriyle Aksungur'un çoğu arap olan ve aralarındaki küçük çayı geçmiş bulunan askerlerine karşı şiddetle hücumla geçti. İbnü'l-Esir'in işareti veçhile, Aksungur'un kuvvetleri "bir lâhza dahi mukavemet edemeden"⁴⁴

⁴¹ İbnü'l-Adim, Bugye, 269 b.

⁴² İbnü'l-Esir (X., 95), Bugye (göst. yer) ve Aynî'de (III., 199 b) Haleb dışında bir köy olan *Seb'in*'in (Yakuti, Şehabüddin ebû Abdullah el-Hamavî: Kitâbü mu'cemi'l-büldan, III., 34) nehir olduğu kaydedilmişse de, Yakuti (göst. yer.) ve İbnü'l-Adim'in (II., 111) kayıtlarına göre, bunun bir nehir değil bir köy olduğu anlaşılıyor. Fakat bununla birlikte, kaynakların ifadesi veçhile, savaşın, bu yörelerde bulunan-belki de yağmur sularından meydana gelen ve zaman zaman kuruyan-bir çay veya suları azalmış bir derenin iki yanında yapılmış olmasına binaen, buradaki çay veya derenin, yöre adına izafeten, *Seb'in* adıyla anılmış olması da mümkündür.

İbn Kalanisi (s. 126) savaşın Nehr-i Sufyan (نهر سفیان), Sıbt (XIII, 106 a) Telli Sultan ile Kınnesrin arasında ve İbn Hallikan (Zeki Velidi Togan, İslm. Anks. Aksungur mad.) ise, Seb'in yöresindeki *Rûyân* köyünde vukuu bulmuş olduğunu kaydediyorlar.

⁴³ İbnü'l-Adim, Bugye, 270 a.

⁴⁴ İbnü'l-Adim, II., 112.

bozulup dağılmışlardır (Cumadelûlâ 487=Mayıs 1094). Aksungur, kuvvetlerinin dağılmasına rağmen çarpışmaya devam etmişse de Tutuş'un askerleri tarafından tutsak alınmıştır. Tutuş huzuruna getirdiği Aksungur'a: "Sen, bana galip gelseydin ne yapardın?" demiş, o da cevap olarak: "Seni öldürürdüm" demesi üzerine Tutuş: "Ben de sana, senin bana vermek istediğin hükmü veriyorum" diyerek gözü önünde, ona hiç acımaksızın, boynunu vurdurmuştur. Aksungur'un başı Halep ve Dımeşk'a gönderilerek halka teşhir edilmiştir. Aksungur'un öldürülmesinden sonra Tutuş, ondört emîr ve kumandan daha katletmiştir⁴⁵.

Öte yandan, Aksungur'la birlikte bulunan emîr Bozan ve Kür-Boğa, bilâhare kendileri üzerine de yönetilen Tutuş'un hücumları karşısında mukavemet edemeyip kuvvetleriyle birlikte Haleb'e sığınmak zorunda kalmışlardır. Her iki emîr, şehir halkı ve yerli muhafız kuvvetleriyle birleşip Haleb'i, Tutuş'a karşı savunmaya karar verdikten başka, kendilerine yardımcı kuvvet göndermesi için, Berkyaruk'a da müracaatta bulunmuşlardır⁴⁶. Çok geçmeden Berkyaruk'tan güvercin postasıyla alınan bir mektupta⁴⁷ "Kendilerine erişmek üzere gönderilen yardımcı kuvvetlerin Musul'a kadar gelmiş olduğu" bildiriliyordu. Bu haber üzerine adigeçen emîrlerin, şehri Tutuş'a karşı savunmada, maneviyatı bir kat daha kuvvetlenmişti. Fakat az önce Seb'in savaşını kazanmış olan Tutuş, hiç vakit kaybetmeksizin sür'atle Halep üzerine yürümüş, kendisine gösterilen mukavemet karşısında şehri kuşatmaya başlamıştır⁴⁸. Fakat çok geçmeden şehir muhafız kuvvetleri arasında, Haleb'in Tutuş'a teslimi hususunda anlaşmazlık çıktı. Şehrin Tutuş'a teslimini isteyen bir gurup muhafız askeri, sür'atle gidip şehrin Antakya kapısını açmış ve bu arada "Tutuş'un şehre hâkim olduğu" da halka ilân edilmiştir⁴⁹. Şehre gir-

⁴⁵ İbnü'l-Adim, Bugye, 272 b (el-Müeyyed b. Muhammed et-Tüsi'den naklen). Aksungur'un öldürülmesi hakkında, İbnü'l-Adim'in adları geçen her iki eserinde çeşitli rivâyetler verilmiştir. Bunları buraya aynen ve teker teker nakletmeyi gereksiz buluyoruz.

⁴⁶ İbn Kalanisi, s. 126.

⁴⁷ İbnü'l-Adim, II., 118.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, X., 96; Aynî, III., 200 a.

İbn Kalanisi ve İbnü'l-Adim, şehrin mukavemet etmeden teslim olduğunu kaydetmekte iseler de, Berkyaruk'tan istenilmiş olan yardımcı kuvvetlerin gelmekte olduğu haberi ümidiyle, Tutuş'a karşı az da olsa herhangi bir mukavemetin yapılabileceğini ummaktayız.

⁴⁹ İbnü'l-Adim, II., 117; İbn Kalanisi, s. 126.

meye başlıyan Tutuş ordusunun en ön saflarında, eski Halep hâkimi Mirdas oğulları âilesi emirlerinden Vessab b. Mahmud bulunuyordu. Kuvvetlerin şehre girmesini mütaakıp Kal'atü's-Şerif'te oturan şehir valisi derhal aşağıya inip kaleyi, bilâhare şehre giren Tutuş'a teslim etmiştir. Daha önce, Sultan Melikşah tarafından Büyük Kale'ye tâyin edilmiş bulunan Nuhu't-Türkî (Türk Nuh) de Tutuş'a haber göndereyerek ondan "kendisi ve karısı için aman vadi" aldıktan sonra, karısı ile birlikte Tutuş'un katına gelip "kendi durumunu takdir buyurmasını" söylemiş ve bunun üzerine kendilerine *aman* verilmiştir. Böylece Tutuş, Büyük Kaleyi de teslim almıştır (11 Cumadellülâ 487=30 Mayıs 1094). Ayrıca kendisine Haleb'e bağlı bütün kaleler de teslim edilmiştir. Öte yandan emîr Bozan ve Kür-Boğa da tutsak alınmıştı. Tutuş, Bozan'ın derhal öldürülmesini emretmiş, Kür-Boğa'yı da emîr Öner'in ricası üzerine, kardeşi Altuntaş ile birlikte⁵⁰ önce Halep'e, daha sonra da Humus'a gönderip hapsedirmiştir⁵¹. Tutuş, yanında bulunan Yağısıyan'a Maarretünnuman ve Lâzkiye'yi vermiş ve Halep işlerini çevirmeye Ebû'l-Kasım b. Bedî'i tâyin etmiştir⁵².

Netice itibariyle Tutuş, Suriye ülkesine tâyin edildiğinden (1077/78) beri büyük gayretler sarfetmiş olmasına rağmen, bir türlü alamadığı Heleb'i kesin bir surette eline geçirmeye muvaffak olduğu gibi, saltanat mücadelesinde kendisine ihânet etmiş bulunan Aksungur ve Bozan'dan, hayatlarına son vermek suretiyle, öcünü almıştır.

İsfahan üzerine yürüş ve Rey savaşı

Tutuş, Halep'te fazla kalmıyarak, Büyük Sultan olma yolundaki teşebbüsüne devam etmek amacıyla, Fırat'ı geçip Harran ve Suruç'u aldıktan sonra, biraz önce öldürmüş olduğu emîr Bozan'ın nâiblerinin elinde bulunan Urfa'ya yürümüşse de, emirlerinin öldürülmeyip

⁵⁰ İ. Kafesoğlu, İslm. Ansk. Kür-Boğa mad.

⁵¹ Tutuş'un katlinden sonra, Ebû Said Kıvamuddevle Kür-Boğa, Sultan Berkyaruk'un, Tutuş oğlu Rıdvan'dan talebi üzerine, Ekim 1096 da hapisten çıkarılmıştır (İ. Kafesoğlu, göst. yer.).

⁵² İbnü'l-Adim, II., 110-118; ayn. müell., Bugye, Aksungur maddesi, 267 b-272 b; İbn Kalanisi, s. 126; İbnü'l-Esir, X., 95-96; Urfalı Mateos, s. 182-183; Aynî, III., 199 b, 200 a; Sibt, XIII., 106 a-b; Azimî, s. 370; İbnü'l-Ezrak, s. 243 (Bu eserde Aksungur'un Bozan'la birlikte öldürüldüğü kaydedilmiştir); İbn Hallikan, I., 79.

Halep'te mahbus bulunduğunu zanneden şehir valisi ve âyanı şehri Tutuş'a teslimden imtina etmişlerdir. Bunun üzerine Tutuş, bir mızrak ucuna takılı olduğu halde, emir Bozan'ın başını⁵³ ve bu başı keseni⁵⁴ valiye göndermesi neticesinde, şehir derhal kendisine teslim edilmiştir. Tutuş, Urfa'dan hareketle Elcezire üzerinden, daha önce hükümranlığına geçmiş olduğunu gördüğümüz Diyarbekir bölgesine yönelmiştir. İbn Kalanisi'nin ifadesinden⁵⁵, onun, Bağdad'a gelmiş bulunan Berkyaruk üzerine yürüyüp onu bertaraf etmek ve bu suretle Selçuklu saltanatını daha kolay eline geçirmek istemiş olduğu anlaşılıyor. Fakat bu sıralarda Berkyaruk'un Musul yörelerinde bulunduğunu haber alan Tutuş, sonradan bu fikrinden vazgeçmiştir. O, daha önce kendisine, bir mektupla evlenme ve memleketi, birlikte idare etme hususunda bir teklif yapmış olan⁵⁶ ve oğlu Mahmud'u, Berkyaruk'un yerine sultan yapmak isteyen Terken Hatun'la⁵⁷ birleşmek üzere, doğrudan doğruya Isfahan üzerine yürümeyi, —Berkyaruk Isfahan'dan uzak olduğu için— kendi siyasetine daha uygun bulmuştur. Bunun bir sonucu olarak Diyarbekir bölgesinden hareketle, Ahlat üzerinden Azerbaycan'a giden Tutuş, bu ülkeyi de tamamen hâkimiyeti altına aldıktan sonra buradan Hemedan'a yürümüştür.

Öte yandan Tutuş'un, —kendisine daha önce yapmış olduğu davete icabet ederek— Hemedan yakınlarına kadar gelmiş bulunduğunu haber alan ve birçok emîrleri kendi tarafına kazanarak İsfahan'a hâkim olup devlete ait mal ve hazineleri eline geçiren Terken Hatun, onunla birleşmek üzere, askerleriyle birlikte Isfahan'dan hareket etmişti. Fakat o, Hemedan'a varmadan yolda şiddetli bir hastalığa tutulması sebebiyle, geri Isfahan'a dönmek zorunda kalmış ve çok

⁵³ İbnü'l-Esir, X, 96; Urfalı Mateos, s. 183.

⁵⁴ İbnü'l-Adim, II., 118.

⁵⁵ İbn Kalanisi, s. 127 ve ayrıca bk. M. A. Köymen, adigeç. esr., s. 75.

⁵⁶ İbnü'l-Adim, II., 108; Urfalı Mateos, göst. yer.

⁵⁷ Sultan Melikşah'ın, Bağdad'daki ölümü sırasında yanında bulunan Terken Hatun, küçük yaştaki oğlu Mahmud'u Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçirmek gayesiyle, kocasının ölümünü bir süre gizlediği gibi, Sultan Melikşah'ın Isfahan'da bulunan ve başka anneden olan öteki oğlu Berkyaruk'un hapsedilmesi için, Isfahan'a haberler göndermişti (Bk. İbn Kalanisi, s. 127; Muhammed b. Hüseyin el-Yezdî, el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selçukiyye (Neşr. K. Süssheim, Mısır, 1326), s. 73; M. A. Köymen, adigeç. eser, s. 72-73 ve ayrıca bk. İslm. Ansk. Berkyaruk mad.).

geçmeden burada vefat etmiştir (Ramazan 487 = Eylül/Ekim 1094)⁵⁸. Terken Hatun'un ölümü neticesinde ona tâbi olan askerlerin bir kısmı Berkyaruk tarafına geçmiş, asıl büyük kısmı ise Tutuş'un hizmetine girmiştir. Bu suretle Selçuklu saltanatına sahip olmaya bir adım daha yaklaşmış olan Tutuş, maiyyetinde bulunan Türkmen beylerinden Abık oğlu Yusuf'u bir miktar Türkmen kuvvetiyle, kendi adına hutbe okutmak üzere, Bağdad'a şahne olarak göndermiştir (1094 sonları)⁵⁹.

Tutuş Hemedan'a eriştiği ve bilâhare Terken Hatun'un ölüm haberini aldığı zaman, İsfahan'da bulunan emirlerin, kendisine herhangi bir şekilde yüz çevirmeleri ihtimalini düşünerek⁶⁰, bir miktar askerle Dımeşk'ta bırakmış olduğu oğlu Rıdvan'a bir mektup yazarak, "Suriye'deki kuvvetlerle birlikte kendisine katılmasını" bildirmişti⁶¹.

Öte yandan amcası Tutuş'un, Azerbaycan'ı işgal ile Hemedan üzerine yürüdüğünü ve ayrıca Terken Hatun'un da ölmüş bulunduğunu öğrenen ve bu sıralarda Nuseybin yörelerinde bulunmakta olan Berkyaruk, beraberinde bin kişilik bir kuvvet olduğu halde, sür'atle buradan hareket etmiş, Erbil üzerinden Sürhâb b. Bedr'in memleke-

⁵⁸ İbnü'l-Esir, X., 99; İbn Kalanisi, s. 127; İbnü'l-Adim, II., 118; Aynî, III., 201 a; Sibt, XIII., 107 a ve ayrıca bk. M. A. Köymen, adıgeç. esr. s. 75.

⁵⁹ 1095 yılı başlarında, kuvvetleriyle Bağdad önlerine gelen Abık oğlu Yusuf'un şehre girmesine mâni olunmuştur. Hattâ Hille hükümdarı Sadaka b. Mezyed'in, kendisini te'dib etmek üzere harekete geçtiğini haber alan Yusuf, derhal şehirden uzaklaşıp şehir yörelerini yağma ve taciz akınlarına uğratmıştır. Sadaka'nın Bağdad'dan uzaklaşıp memleketine geri dönmesinden sonra Yusuf, yeniden Bağdad'a gelmiş, bu geliş sebebiyle korku ve endişe içinde kalan şehirde, yağma hareketlerine girişmek istemişse de beraberinde bulunan bir emir, onu bu isteğinden vazgeçirmiştir. Bu sırada Bağdad'da şahne olarak Berkyaruk'un hâciplerinden Aytakin bulunuyordu. Biraz ileride görüleceği üzere Tutuş'un, Berkyaruk'u bozguna uğrattığı haberi gelince şehirde, Tutuş adına hutbe okunma isteği halife Mustazhir tarafından derhal yerine getirilmiştir. Fakat çok geçmeden Yusuf, kardeşinin, Tutuş'un katledilmiş olduğu haberini Bağdad'a getirmesi üzerine, buradan ayrılarak Musul üzerinden Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır (Sibt, XIII., 115 a; İbnü'l-Esir, X., 101; Aynî, III., 199 b, 201 a-b).

⁶⁰ Bk. M. A. Köymen, adıgeç. esr., s. 76.

⁶¹ Babasının mektubunu alan Rıdvan, onun Suriye'de bırakmış olduğu askerlerle birlikte, beraberinde Artuk oğlu İlgazi ve Mirdasî ailesinden Vessab olduğu halde, Dımeşk'tan hareket etmişti. Fakat, o, Hit yakınlarına geldiği zaman babasının, Rey civarındaki savaşta yenilip katledilmiş olduğu haberini alır almaz derhal geri dönmüş ve Haleb'e gelerek burada hükümranlığını ilân etmiştir (Bk. İbn Kalanisi, s. 127; İbnü'l-Esir, X., 96; İbnü'l-Adim, II., 118-119).

tine gelmiş, burada da fazla beklemiyerek, İsfahan'a gitmek üzere, Hemedan yörelerinde bulunan Tutuş'un ordusuna dokuz fersah mesafeye kadar yaklaşmıştı⁶². Bunu haber alan Tutuş, beraberinde bulunan Türkmen beyi Abık oğlu Yakub'u bir miktar kuvvetle derhal Berkyaruk'un üzerine gönderdi. Yapılan çarpışma sonunda Yakup, Berkyaruk'u bozguna uğratmış ve bütün ağırlıklarını da yağma etmiştir. Hattâ bu bozgun haberi üzerine, Halife Mustazhir, Bağdad'da Tutuş adına hutbe okutmaya bile başlatmıştır⁶³. Askerleri tarafından terkedilmiş olan Berkyaruk'un yanında, kendisine bağlı emirlerden Borsuk, Gümüştekin el-Candar ve Yaruk'tan başka kimse kalmamıştı⁶⁴. Berkyaruk böyle feci bir durumda İsfahan yönüne hareket etti. Buraya gelince, şehir dışında birkaç gün beklemesine rağmen⁶⁵ içerde bulunan kardeşi melik Mahmud'un taraftarı emirler, kendisini şehre almaktan imtina ettiler. Fakat bir müddet sonra onun yakalanıp hapsedilmek üzere, hile ile şehre girmesine müsaade edildi. Şehre girince, melik Mahmud tarafından kucaklanarak karşılanan Berkyaruk, Öner, Bilge⁶⁶ ve diğer bazı emirler tarafından hazırlanan plân gereğince, derhal yakalanmış ve hapsedilmiştir⁶⁷. Devlet ümerası, Berkyaruk'un gözlerine hemen mil çekilip bertaraf edilmesini istiyorlardı. Fakat onun şehre gelişinin ikinci günü, melik Mahmud şiddetli bir çiçek hastalığına yakalanmış ve durumu da oldukça ağırlaşmıştı. Tabib Emînüddeve İbnü't-Tilmîz emirlere: "Melik Mahmud'un bu hastalıktan kurtulmasına imkân yoktur. Görüyorum ki, Tutuş'un memlekete hâkim olmasını istemiyorsunuz. O halde, Berkyaruk'un

⁶² İbnü'l-Esir, X., 96; Aynî, III., 199 b.

⁶³ Bu hususta bk. Not: 59.

⁶⁴ Aynî, İbnü'l-Esir, göst. yerler.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, X., 101; Aynî, III., 201 a.

⁶⁶ Dr. Sanaullah (S. 89), bu iki emirin adlarını bir tek şahıs adı zanniyle, amir *Unar Bulkabak* şeklinde okumuş ve ayrıca öz türkçe bir ad olan Bilge Beg (بلگا بك · بلگا veya بيلگا = akıllı, hakîm bk. Kaşgârlı Mahmud, Divanü lûgati't-Türk, I., 51, 88; III., 45, 59 ve birçok yerlere) adını da Bulkabak imlâsiyle yazmıştır.

⁶⁷ el-Urâza, s. 75, 76.

Kardeşini sevgi ve muhabbetle karşılayan çocuk yaştaki melik Mahmud'un, kendisini iltizam eden emirlerin Berkyaruk'a karşı hazırladıkları hileli plânla herhangi bir ilgisinin bulunabileceğine ihtimal vermiyoruz. Daima kendi nüfûz ve menfaatlerini birinci derecede düşünen devlet emirlerinin, melik Mahmud'dan habersiz olarak Berkyaruk'u bertaraf etme kararı almış olmaları, gerçeğe daha yakın görünmektedir.

gözlerine mil çekmede acele etmeyiniz. Eğer Mahmud ölürse Berk-yaruk'u saltanat tahtına oturtunuz, yok eğer kurtulursa, o zaman onun gözlerine mil çekme hususunda takdir yine sizlere aittir” demek suretiyle, Berk-yaruk'un gözlerine derhal mil çekilmesini önlemeye muvaffak olmuştur⁶⁸. Gerçekten ölüm-kalım arasında yaşamakta olan Berk-yaruk, sonu belli olmayan bir mukadderat içinde kıvrandığı bir sırada, tutulduğu çiçek hastalığından kurtulamayan kardeşi melik Mahmud vefat etti (Şevval 487 başları = Ekim 1094 ortaları). Bunun üzerine Berk-yaruk'u, gözlerine mil çekmek suretiyle bertaraf etmek isteyen emirler, bu defa onu *sultan* olarak tanıdılar. Fakat çok geçmeden Berk-yaruk da aynı hastalığa yakalanmışsa da sonradan iyileşmiştir⁶⁹.

Daha önce, Hemedan üzerine yürümüş olduğunu görmüş bulunduğumuz Tutuş, şehirde bulunan emir Âhur'un mukavemetiyle karşılaşmış, bu yüzden şehri almaktan vazgeçerek buradan ayrılmıştır. Emir Âhur kendisini takip etmişse de yapılan çarpışmada yenilmiştir. Bunun üzerine Hemedan'a dönen emir Âhur, Tutuş'tan *aman* diliyerek onun hizmetine girmiş ve bu suretle Tutuş Hemedan'da da hâkimiyetini tanıtmışa muvaffak olmuştur. Bu sırada Tutuş, Horasan'dan Berk-yaruk'a hizmet için Isfahan'a gelen ve fakat melik Mahmud'a bağlı emirlerden Kumaç'ın hücumuna uğrayarak Hemedan'a kaçmaya muvaffak olan vezir Nizamülmülk'ün oğullarından Fahrülmülk'e rastlamış, onu Berk-yaruk tarafdarı olduğu için, öldürmek istemişse de emir Yağısryan'ın ricası ve halkın Nizamülmülk âilesine itibar etmesi sebepleriyle, öldürmeyerek kendine vezir tâyin etmiştir⁷⁰.

Tutuş, Hemedan'da bulunduğu sırada, çiçek hastalığına tutulan melik Mahmud'un ölümünden sonra Berk-yaruk'un da aynı hastalığa yakalanmış olduğunu haber almıştı. Bu esnada hizmetine girmiş olan emir Âhur, ihtiyaçlarını temin için Tutuş'tan izin alarak, Hemedan yakınlarında bulunan Cerbâzkan'a gitmiş ve oradan da Tutuş'un haberi olmaksızın Isfahan'a ulaşıp oradaki emirlere Tutuş hakkında bilgi vermiştir. Emir Âhur'un, kendisinin izni olmadan giriştiği bu hareketi öğrenen Tutuş, derhal Cerbâzkan'a yürüyerek burasını

⁶⁸ İbnü'l-Esir, X., 96-97, 101; Aynî, III., 199 b.

⁶⁹ Yukarıda göst. yerler.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, X., 96, 101.

tamamen yağma ettikten sonra Rey üzerine yönetip şehri işgal etti (Muharrem 488=Ocak/Şubat 1095). Berkyaruk'un da hastalanıp, saltanat dâvasının kritik bir duruma düşmesi üzerine Tutuş, Isfahan'da bulunan emirlere haberler göndererek "kendisine itaat etmelerini, bu takdirde kendilerine lûtf ve ihsanlarda bulunacağını" bildirmiştir. Emîrler, Tutuş'a itaat edeceklerini vaad etmekle birlikte hasta bir halde bulunan Berkyaruk'un sıhhatinin ne olacağını merakla bekliyorlar ve bu suretle her iki saltanat müddeisini de kırmak istemiyorlardı. Fakat çok geçmeden Berkyaruk'un sıhhatinin tamamen düzeliş şifa bulması üzerine, Tutuş'u, itaatlerini bildirmek suretiyle oyalamış bulunan emîrler, ona gönderdikleri cevapta "aramızda kılıçtan başka hiçbir şey yoktur" diyerek saltanat mücadelesinde Berkyaruk safında olduklarını kesin bir dille açıklamışlardır⁷¹. Berkyaruk'un iyileşmesi üzerine, daha önce (Aralık 1094) kendisini vezirliğe tâyin etmiş olduğu Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk, bütün Irak ve Horasan emîrlere mektuplar yazarak onların, Berkyaruk tarafına geçmelerini sağlamış ve bu suretle Berkyaruk'un, saltanat mücadelesinde, Tutuş'a karşı durumu oldukça kuvvetli bir hale gelmişti⁷².

Tutulmuş olduğu hastalıkla birlikte ters dönmüş karanlık talihini de yenmiş olan Berkyaruk, Suriye, Irak, Elcezire, Diyarbekir ve Azerbaycan ülke ve bölgelerinde hükümranlığını sağlamaya muvaffak olup Hemedan ve Rey şehirlerini de işgal etmek suretiyle, saltanat mücadelesinde tehlikeli bir rakip haline gelmiş olan amcası Tutuş'a karşı artık savaşılabilecek bir duruma gelmiş bulunuyordu. Bu maksadla o, yanında, kuvvetleriyle birlikte kendisini sultan tanımış olan Isfahan emîrleri olduğu halde, bu sıralarda Rey'de bulunan Tutuş'a karşı harekete geçmekte tereddüt etmedi. Cerbâzkan'a gelen Berkyaruk'un ordusu, daha önce yazılan mektuplar üzerine, etraftan kendilerine yapılan katılmalar sonunda 30 bin kişiye yaklaşmış bulunuyordu. Öte yandan Berkyaruk'un, hastalıktan kurtulup kuvvetlerini toplayarak kendisine karşı harekete geçtiğini öğrenen Tutuş, içinde oturmakta olduğu Rey şehri halkının herhangi bir ihanetinden endişelenmesi sebebiyle⁷³, Berkyaruk ile savaşı burada yapmayı uygun bul-

⁷¹ İbnü'l-Esir, X., 101; Aynî, III., 201 a.

⁷² İbnü'l-Esir, X., 97; Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra (Nşr. M. Th. Houtsma, Leiden, 1899), II., 85.

⁷³ İbn Kalanisi, s. 129.

muyarak 15 bin kişilik ordusuyla Rey'den çıkıp, savaşı şehir dışında kabul etmeye karar verdi. Bu maksadla o, şehrin birkaç fersah uzağında ⁷⁴ karargâhını kurup savaş hazırlıklarına başladı. Tutuş, savaştan bir gün önce askerlerine: "İçinizden her kim Berkyaruk'un askerlerinden birisini yakalamağa muvaffak olursa derhal öldürsün, eğer arta kalan olursa savaştan sonra onları bizzat ben öldüreceğim" şeklinde emirler vermişti ⁷⁵. Çok geçmeden Berkyaruk da ordusu ile birlikte gelip Tutuş ordusunun karşısına karargâhını kurduktan sonra, merkez hattında kendisi olmak üzere, askerlerini savaş düzenine hazırladı. İki taraf öncü kuvvetleri arasında yapılan ufak-tefek çarpışmalardan sonra savaş düzenine göre tertiplenmiş bulunan asıl ana-kuvvetler ise, 17 Safer 488 (26 Şubat 1095) de şiddetli bir savaşa giriştiler. Urfalı Mateos'un kaydına göre ⁷⁶, Berkyaruk'un ordusunda bulunan Sultan Melikşah'ın sancağı çekilince, bunu gören Tutuş kuvvetlerinin büyük bir kısmı, onun saflarından ayrılıp Berkyaruk tarafına geçmiş ve hattâ kendisine daima sadık kalmış olan Yağısıyan bile savaştan imtina etmiştir. Kendisi için birdenbire ortaya çıkan bu korkunç durum karşısında, beraberinde bulunan pek az bir kuvvetle, çarpışmaya devam etmekte olan Tutuş'un etrafı, Berkyaruk'un askerleri tarafından sarılmıştı. Bu sırada Tutuş'un atı, daha önce, oğlunu gözleri önünde öldürmüş olduğu ve bu yüzden yüreği öç alma acısıyla yanan Bekçur ⁷⁷ adlı birisi tarafından yaralanmış ve bunun üzerine Tutuş da yere düşmüştü. Berkyaruk kuvvetleri ortasında yapayalnız, müdafaasız kalmasına rağmen, hiç kimse Tutuş'a karşı yaklaşmağa cesaret edemiyordu ⁷⁸. Fakat çok geçmeden Tutuş'a karşı şiddetli öç alma hisleri besleyen Sungurca adlı birisi derhal onun üzerine yü-

⁷⁴ Savaş, Zübdetü'n-nusra (II., 85) ve Ahbarü'd-devleti's-Selçukiyye (Sadrüddin Hüseyin, nşr. Muhammed İkbâl, Lahor, 1933, Türkçeye çevr. N. Lugal, s. 53) ye göre, Rey'e 12 fersah mesafede bulunan Daşilü? (داشیلوا), Tarih-i Güzide'ye göre ise (Hamdullah Müstevfi, Leiden, 1910, s. 451) Belenku sahrasında (در صحرای بلنکو) yapılmıştır.

⁷⁵ Sibt, XIII., 111 b.

⁷⁶ Urfalı Mateos, s. 183.

⁷⁷ Bekçur, savaş başlamadan önce, Berkyaruk'un katına ağlıyarak gelmiş ve ona, "Senin amcan, oğlumu gözlerimin önünde hiç acımadan öldürdü. Ben şimdi onun öcünü almak için savaşmak istiyorum" demiş ve onun bu isteği, Berkyaruk tarafından kabul edilmiştir (Sibt, III., 111 b.).

⁷⁸ Urfalı Mateos, s. 183-184.

rüyerek başını gövdesinden ayırmıştır ⁷⁹. Tutuş'un kesik başı Berk-yaruk'a getirilmiş, bilâhare askerlere gösterildikten sonra Bağdad'a gönderilmiştir ⁸⁰.

Berkyaruk, savaştan sonra oraya buraya dağılmış olan Tutuş'un askerlerine karşı hiçbir kötü harekete girişilmemesini emretmiş ve ayrıca onlara *aman* verdiğini münadiler vasıtasıyla ilân ettirmiştir. Bundan başka Berkyaruk, bu savaşta Tutuş safında yer almış bulunan kumandan, emîr vesair kimseleri de serbest bırakmıştır ⁸¹.

Rey savaşından galip çıkmış bulunan Berkyaruk, amcası Tutuş ile yaptığı taht mücadelesi sırasında, pek karanlık âkubetlerle başbaşa kalmışsa da sonradan ortaya çıkan şartların, kendi lehine gelişmesi ve kendisine sultanlık yolunda ıktbal kapılarını açması, gerçekten eşine az rastlanan bir olay olarak tarihe geçmiş bulunmaktadır.

Suriye Selçuklu Devleti müessisi bulunan Tutuş'un, Sultan Melikşah'ın ölümünü mütaakıp (20 Kasım 1092) girişmiş olduğu saltanat mücadelesi üç yıldan fazla bir zaman devam etmiştir. Kaynaklarda anlatılan davranış ve kararlarından oldukça kuvvetli bir şahsiyete sahip bulunduğu anlaşılan Tutuş, bazı kıyı bölgeleri hariç, bütün Suriye ülkesini, Irak'ı, Elcezire ve Diyarbekir bölgesi ile Azerbaycan ve Irak-ı Acem'i de hâkimiyeti altına alarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu başkenti İsfahan'a yaklaşmış bulunmasına ve saltanatı ele geçirmesi bir gün meselesi haline gelmiş olmasına rağmen buna muvaffak olamamış ve bu uğurda hayatını da kaybetmiştir. Tutuş'un bu başarısızlığının belli-başlı sebeplerini maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

I. — Tutuş'un, Aksungur ve Bozan gibi iki değerli kumandanı, onlara karşı sert muameleler yapması sonucu olarak, kendi safında

Sıbt (göst. yer) ve İbnü'l-Ezrak'ta (s. 244) verilen rivâyetlere göre, daha önce, Tutuş'un Haleb'te katletmiş olduğu emîr Bozan'ın bir kölesi, Tutuş'un arkasından bir ok atarak yaralanmış ve yere düşünce de askerler tarafından öldürülmüştür.

⁸⁰ Tutuş'un başı, Bağdad'da yer yer dolaştırılıp halka gösterildikten sonra Hazâinü'r-ruûs'a (Başlar hazinesi) konulmuştur (Sıbt, XIII., 112 a).

⁸¹ Bu savaş hakkında bk. Sıbt, XIII., 111 b-112 a; İbn Kalanisi, s. 129-130; İbnü'l-Esir, X., 101; Aynî, III., 199 b, 201 a; İbnü'l-Adim, II., 118, 119, 122; Urfalı Mateos, s. 182-183; Zübdetü'n-nusra, 85-86; Ahbarü'd-devle, s. 53; İbnü'l-Ezrak, s. 243-244; Azimî, s. 370; Zehebî, Tarihü Düveli'l-islâm (Köprülü Ktp. Nr. 1079), XII., 64 b; İbn Vâsıl, 172 a.

⁷⁹ Sıbt, göst. yer.

tutmağa muvaffak olamaması ve dolayısıyla onların yardımlarından faydalanmadan saltanat mücadelesine atılmış bulunması.

II. — Tutuş, ordusu tarafından işgal edilen veya itaat altına alınan birçok bölge ve şehirlerde, askerlerin halka karşı gösterdiği haşın hareketler, hattâ Tutuş'un onları kış aylarında memleketlerinden sürmesi⁸², onun aleyhine geniş çapta nefret hislerinin uyanmasına sebebiyet vermiş ve bu suretle Tutuş, hâkimiyetine aldığı çeşitli bölge ve ülke halkları tarafından maddeten ve manen desteklenmemiştir. Bunun en iyi örneği, Tutuş'un, en son işgal ettiği Rey şehrinde halka güvenemiyerek karargâhını şehrin dışına nakil ile savaşı orada yapmak zorunda kalmış olmasıdır.

III. — Tutuş, ordusuyla birlikte Hemedan'da bulunduğu sırada, Bağdad dönüşü, beraberindeki pek az bir kuvvetle Hemedan yörelerinden Isfahan'a geçmekte olan Berkyaruk'a hücum ile onu yenip bertaraf ettikten sonra saltanat tahtını daha kolay elegeçirebilirdi. Fakat o, bunu ihmal etmiş ve ancak Berkyaruk üzerine bir miktar kuvvetle Abık oğlu Yakub'u göndermişse de Yakub, Berkyaruk ve maiyyetini ancak yağma etmekle yetinmiştir.

IV. — Aynı'nin işareti veçhile⁸³, Tutuş, Berkyaruk'un Isfahan'da, melik Mahmud'a bağlı emîrler tarafından hapsedildiği sırada, derhal Isfahan'a yürümüş olsaydı, duruma kısa zamanda hâkim olur ve saltanatı kolaylıkla elegeçirebilirdi. Tutuş'un bunu neden yapmadığı, gerçekten hayreti mucib bir keyfiyet olarak mütalâa edilebilir.

V. — Başkent Isfahan'da bulunan ve Devletin silâhlı kuvvetlerine bilfiil kumanda etmekte olan emîrlerin, Tutuş gibi kudretli şahsiyete sahip bir sultan'ın maiyyetinde, gerek nüfûz ve gerekse servetlerini muhafaza edemeyeceklerini anlamış olmaları, kendilerini birinci plânda tutan Berkyaruk'u destekliyerek onun safında yer almış bulunmaları⁸⁴.

VI. — Ve nihayet savaş sırasında, Berkyaruk ordusunda açılan ve ölümünden sonra da emîr ve askerler üzerinde büyük bir manevi etki göstermekte devam eden Sultan Melikşah'ın sancağı, Tutuş kuvvetlerinin sür'atle Berkyaruk tarafına geçmelerini sağlamıştır. Bu keyfiyet Tutuş'un yenilgisine sebebiyet vermiş bulunan en önemli bir hâdise olarak gösterilebilir.

⁸² M. A. Köymen, adigeç. esr. s. 77.

⁸³ Aynı, III., 201 a.

⁸⁴ M. A. Köymen, adigeç. esr. göst. yer.

